

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.30>

ДОБРОСОВІСНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ПРАВОМІРНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

Кузьменко К.О.,

аспірантка Сумського національного аграрного університету
<https://orcid.org/0000-0002-8470-5985>

Кузьменко К.О. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Стаття присвячена дослідженню категорії добросовісності в цивільному судочинстві. Автор зазначає, що на ниві правознавства та особливо у сфері судової юрисдикції, стали все частіше застосовуватися поняття та категорії, що належать в силу своєї природи до сфери етики та моралі. Однією з таких категорій є добросовісність.

Обґрунтовується, що проблема добросовісності властива кожній із історичних епох розвитку відомих форм цивільного процесу. Навіть у світлі судових перетворень минулого, так і не було вироблено ефективних процесуальних засобів боротьби з несумлінною поведінкою. У сучасних умовах актуалізуються дослідження категорії добросовісності в цивільному судочинстві. Йдеться навіть не так стільки про те, щоб надати цій категорії якість принципу, хоча варто зазначити, що певні нормативні підстави для цього є.

Добросовісність за своєю природою є неправовою категорією, для визначення змісту якої у такому сенсі необхідно звернення до інших понять і категорій етики та моралі. По-друге, категорія добросовісності традиційно використовується законодавцем для опису меж правомірної поведінки та, таким чином, визначення меж можливої реалізації цивільних процесуальних прав. По-третє, надання категорії добросовісності характеру юридичного обов'язку слід розглядати у контексті елементів нормативної та теоретичної конструкції зловживання процесуальними правами та механізму протидії їм.

В цілому варто підкреслити, що категорія добросовісності відіграє ключову роль у визначенні критеріїв за якими можна відмежувати правомірне активне використання права від зловживання ним. Для цивільного процесуального права і цивільного судочинства ця проблема є особливо актуальною, адже за своєю правовою природою цивільне судочинство покликане опосередковувати конфлікт сторін, їх змагання і протидію одна одній. Змагання і протидія в цивільному судочинстві – це норма, а не зловживання. Тому при дослідженні обраної теми центральним завданням є відшукування відповіді на питання про те, в яких випадках змагання і протидія переростають у зловживання правом.

Ключові слова: добросовісність, зловживання процесуальними правами, цивільні процесуальні обов'язки, правомірна поведінка, принцип цивільного судочинства, оціночні категорії в цивільному процесуальному праві.

Kuzmenko K.O. Good faith as a conceptual basis for the legitimate implementation of civil procedural rights and obligations.

The article is devoted to the study of the category of good faith in civil proceedings. The author notes that in the field of jurisprudence, and especially in the field of judicial jurisdiction, concepts and categories that belong to the field of ethics and morality by virtue of their nature began to be applied more and more often. One of these categories is good faith.

It is justified that the problem of good faith is characteristic of each of the historical eras of the development of known forms of civil process. Even in the light of judicial transformations of the past, effective procedural means of combating dishonest behavior have not been developed. In modern conditions, research on the category of good faith in civil proceedings is being updated. It is not even so much about giving this category the quality of a principle, although it is worth noting that there are certain normative grounds for this.

Good faith, by its very nature, is a non-legal category, in order to determine its content in this sense, it is necessary to refer to other concepts and categories of ethics and morality. Secondly, the category of good

faith is traditionally used by the legislator to describe the limits of lawful behavior and, thus, to determine the limits of the possible implementation of civil procedural rights. Thirdly, giving the category of good faith as a legal obligation should be considered in the context of the elements of the normative and theoretical construction of the abuse of procedural rights and the mechanism of countering them.

In general, it should be emphasized that the category of good faith plays a key role in determining the criteria by which it is possible to distinguish the legitimate active use of the right from its abuse. For civil procedural law and civil justice, this problem is particularly relevant, because by its legal nature, civil justice is designed to mediate the conflict of the parties, their competition and opposition to each other. Competition and opposition in civil litigation is the norm, not an abuse. Therefore, when researching the chosen topic, the central task is to find an answer to the question of in which cases competition and opposition turn into abuse of rights.

Key words: good faith, abuse of procedural rights, civil procedural duties, lawful behavior, principle of civil procedure, evaluation categories in civil procedural law.

Постановка проблеми. Однією з прикметних тенденцій розвитку цивільного процесуального законодавства та правової думки є зростаюче використання понятійно-категоріального апарату, не властивого раніше юридичній науці. Зокрема, йдеться про те, що на ниві правознавства та особливо у сфері судової юрисдикції, стали все частіше застосовуватися поняття та категорії, що належать в силу своєї природи до сфери етики та моралі. Такою категорією, з нашого погляду, є й категорія добросовісності, яку правомірно в сучасних умовах розглядати як неодмінну умову реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження проблеми добросовісності в цивільному судочинстві в межах власних предметів наукового аналізу зверталися В.В. Комаров, В.А. Кройтор, М.П. Курило, Ю.Д. Притика, Г.П. Тимченко, А.О. Ткачук, Т. Полянський, М.М. Ясинок та інші.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає в аналізі добросовісності як концептуальної основи правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, ЦПК України, дотримуючись вітчизняної законотворчої традиції, так само закріплює обов'язок учасників судового процесу добросовісно користуватися процесуальними правами. Про необхідність добросовісного використання своїх прав говорить і ЦК України. З огляду на нову редакцію ст. 2 ЦПК України, яка передбачає перелік основних засад цивільного судочинства та тісний взаємозв'язок сумлінної поведінки та поведінки, спрямованої на зловживання процесуальними правами, є суттєві передумови для постановки питання про наявність у цивільному судочинстві принципу добросовісності. Втім, ця теза не є принципово новою для цивілістичної процесуальної теорії та практики.

Дослідники знаходять витoki добросовісності в римському праві, у якому терміном «fides» позначалася власна чесність і довіру до чужої чесності, вірність цьому слову, моральний обов'язок всіх людей виконувати своє зобов'язання. У подальшому, суддя, який розбирає позови, судив сторони договору з позицій доброї совісті, оскільки особи зобов'язувалися під час укладання та виконання договору діяти по відношенню одна до одної з урахуванням цього принципу [1].

Певний розвиток категорія добросовісності набула вже в період становлення цивільної процесуальної науки та у зв'язку з появою нових правил цивільного судочинства.

Як відмічають вчені-процесуалісти, погляд на змагальну засаду як на логічне продовження цивільно-правової диспозитивності привів до висновку, що свобода сторін має визначальне значення у відправленні правосуддя, і будь-яка перешкода, вчинена на їхньому шляху, позначиться негативно на ході судового процесу. Статут цивільного судочинства 1864 року у своїх положеннях послідовно відобразив цю ідею. Загальне правило про неприпустимість зловживання процесуальними правами передбачено не було, а гадувалося лише про окремі негативні наслідки для недобросовісної особи (наприклад, були встановлені грошові штрафи за безпідставний спір про підробку (ст. 562 СЦС), за безпідставні прохання про скасування рішень (ст. ст. 190, 800 СЦС).

І далі, автори вказують, що подібний стан речей був повсюдним явищем того часу. Загальноєвропейська правова доктрина кінця XIX століття відрізнялася сильним лібералізмом, що могло позначитися на законодавстві країн Європи. У тому числі Цивільний процесуальний кодекс Німеччини 1877 року. Німецькі процесуалісти прагнули зосередити цивільний процес на ініціативі сторін та по можливості обмежити довільне втручання суду в їхню діяльність. Наслідком цього стало те, що ЦПК Німеччини містив лише окремі постанови про недобросовісність сторін: право суду відхилити заяви

про нові обставини та докази, якщо сторони не надали їх своєчасно з метою уповільнити вирішення справи; покласти судові витрати повністю або в частині на сторону, що виграла справу, якщо вона уповільнила провадження у справі несвоєчасним здійсненням засобу захисту [2].

За свідченням А. О. Ткачук, центральне місце у тогочасній дискусії щодо недобросовісності поведінки відводилося так званому «праву сторін на брехню», тобто мова йде про проблему допустимості повідомлення суду неправдивої інформації сторонами або неповідомлення ними відомих їм відомостей під час відправлення правосуддя у цивільних справах. Думки вчених тоді поділилися: одні вчені виправдовували можливість використання брехні у цивільному процесі сторонами, визнаючи її «необхідним злом», «невід'ємним супутником цивільного судочинства» та виправдовуючи її вимогами принципу змагальності та права на вільний вибір способу захисту своїх прав. Натомість інші – вважали і брехню, і замовчування – шкідливими для правосуддя, звертаючи увагу на хибності абсолютизації принципу змагальності та необхідність його врівноваження за допомогою судового керівництва процесом [3].

Коротка історіографія цього питання показує, що проблема добросовісності властива кожній із історичних епох розвитку відомих форм цивільного процесу. Навіть у світлі судових перетворень минулого, так і не було вироблено ефективних процесуальних засобів боротьби з несумлінною поведінкою. Одне із фрагментарних рішень продемонстрував австрійський законодавець у своєму Статуті цивільного судочинства 1895 року, який встановив вимоги до учасників процесу говорити правду, а також заходи захисту від будь-яких проявів, спрямованих на штучне затягування судового процесу [4].

Вже за радянських часів, аналізуючи конституційні засади цивільного судочинства, В.М. Семенов виділяв принцип правдивості та добросовісної поведінки у процесі учасників справи. Моральною основою принципу, що аналізується вчений вважав сумлінність сторін та інших учасників справи, яка створює атмосферу співробітництва їх із судом.

Найважливішою процесуальною гарантією належного здійснення цього принципу є, на думку автора, процесуальна активність суду і обов'язок суду, що впливає з нього, чітко і повно роз'яснити учасникам процесу їхні процесуальні права та обов'язки, попередити про наслідки неналежного використання процесуальних прав та невиконання процесуальних обов'язків [5].

У сучасній процесуальній доктрині продовжується розгляд добросовісності як процесуального принципу. А.В. Юдін говорить про добросовісність як про принцип (межі) здійснення процесуальних прав [6].

А.О. Ткачук, відзначаючи плідність проведених досліджень добросовісності як цивільного процесуального обов'язку, все ж таки вважає, що акцент має бути зроблений саме на розумінні добросовісності як загального принципу права, який має свої особливості у цивільному судочинстві.

Елементом принципу добросовісності є не лише вимога добросовісного здійснення процесуальних прав, а й вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків. На користь зазначеного твердження можна навести й той аргумент, що законодавство фактично передбачено однакові заходи примусу як для випадків зловживання правом, так і для випадків невиконання процесуальних обов'язків.

У зв'язку із зазначеним, на думку А.О. Ткачук, можна говорити про двоаспектне розуміння принципу добросовісності у цивільному судочинстві: вузьке та широке. Відповідно до першого підходу принцип добросовісності у цивільному процесуальному праві фактично зводиться до заборони зловживання процесуальними правами. Поряд із цим, такий підхід не дозволяє системно дослідити всі випадки недобросовісної поведінки сторін у цивільному судочинстві з метою протидії останній, а, отже, вбачається за доцільне звернути більш прискіпливу увагу на дослідження широкого аспекту принципу добросовісності у цивільному процесуальному праві, відповідно до якого, окрім заборони зловживання процесуальними правами, до змісту цього принципу входять і інші елементи: заборона суперечливої процесуальної поведінки (процесуальний естопель); вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя (наприклад, заборона введення суду в оману; заборона використання втрачених процесуальних правомочностей тощо) [7].

Як бачимо, у сучасних умовах актуалізуються дослідження категорії добросовісності в цивільному судочинстві. Йдеться навіть не так про те, щоб надати цій категорії якість принципу, хоча варто повторитися, що певні нормативні підстави для цього є. Будь-які спроби всебічної нормативної регламентації явища, що розглядається, неминуче стикається з необхідністю різноаспектного його аналізу, а саме: як категорії, що має, передусім, моральний зміст. І лише включення до тексту цивільного проце-

суального закону надає їй певного юридичного змісту; як категорії, яка зумовлює належне здійснення цивільних процесуальних прав; як категорії, що має характер юридичного обов'язку.

У цивілістичній процесуальній доктрині вже зверталася на це увага. На думку авторів, концептуальне осмислення цієї категорії у цивільному процесуальному праві пов'язане з розкриттям низки аспектів зазначеного поняття. До вище перелічених аспектів нерідко додається розгляд добросовісності як презумпції цивільного процесуального права [8].

Сьогодні навряд чи можна собі уявити цивільний процесуальний закон без застереження щодо добросовісного використання процесуальних прав. Широке застосування оціночних та моральних категорій є невід'ємною характеристикою сучасних процесуальних кодексів. З'ясування їхнього справжнього сенсу неможливе у відриві від аналізу їхньої моральної складової. Правильно наголошують дослідники, що цивільна процесуальна добросовісність означає сукупність критеріїв, яким має відповідати поведінка учасників цивільного процесу [9].

Тобто, поведінка учасників судового процесу має не тільки співвідноситись з уявленнями про совість, а й мати позитивний відтінок. Істотний момент тут полягає в тому, що совість, хоча, і є категорією внутрішнього світу людини, проте, вона також може оцінюватися шляхом аналізу здійснюваної цивільної процесуальної діяльності. Прикметник «добрий» стосовно совісті дає позитивну характеристику внутрішнім устремлінням особи, виключає всяку підозру в нечесності та аморальності [10].

У цьому сенсі, добросовісність передбачає, серед іншого, бездоганність поведінки і є певним еталоном кожному за учасника судового процесу. Але очевидно, що в реальному житті та реальних судових процесах кожен учасник переслідує свої цілі, для досягнення яких часом здійснюються дії, які мало узгоджуються за своєю сутністю з бездоганними.

Говорячи про добросовісність з позиції здійснення цивільних процесуальних прав, вчені обґрунтовано виділяють поведінкову та інтелектуальну сторони поведінки особи. Добросовісними повинні визнаватись процесуальні дії особи, яка бере участь у справі, що вчиняються з метою захисту своїх наявних або передбачуваних цивільних прав, якщо затверджені особою в процесі факти відбулися насправді, або їх існування передбачається особою зі значною часткою ймовірності, а також очевидно з обстановки [11].

При цьому, на думку цитованого дослідника, по-перше, основна мета вироблення поняття добросовісність – подальше використання його з метою спростування (у тому числі нормативного) явища зловживання процесуальними правами.

По-друге, несуча конструкція пропонованого визначення – вказівка на високу достовірність існування фактів, що стверджуються особою.

По-третє, вирішити питання про рівень обізнаності суб'єкта щодо фактів, що стверджуються, суд зможе після дослідження інших доказів у справі.

По-четверте, визначення добросовісності робить акцент на право реалізації та ув'язується з критерієм процесуальної чесності – явище, що описується через сукупність інтелектуального та поведінкового критеріїв [12].

Ми солідарні із представленою позицією.

Тепер перейдемо до традиційного розгляду добросовісності як цивільного процесуального обов'язку. Як зазначає М.М. Ясинок, саме процесуальні обов'язки відіграють роль процесуального локомотива, який і психологічно, і юридично впливає на учасників цивільного процесу, на предмет вчасного, послідовного, логічного виконання процесуальних дій з метою досягнення того блага на яке сподіваються сторони, 3-і особи в частині відсутності порушень їх прав, і навіть суд, оскільки для суду об'єктом є не те матеріальне чи нематеріальне благо, яке характерне для сторін, а процесуальне благо, яке полягає у законності, обґрунтованості та стабільності судового рішення [13].

Розуміння юридичної сутності цивільного процесуального обов'язку має ґрунтуватися на її найбільш типових ознаках.

1. Цивільний процесуальний обов'язок встановлюється нормами цивільного процесуального права.

2. Адресатами цивільного процесуального обов'язку є всі суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин.

3. Учасники цивільного судочинства несуть цивільні процесуальні обов'язки на всіх стадіях процесу та у всіх видах цивільного судочинства.

4. За невиконання цивільних процесуальних обов'язків настають несприятливі наслідки, передбачені законодавством про цивільне судочинство у вигляді заходів цивільної процесуальної відповідальності та інших заходів цивільного процесуального примусу [14].

Здається, що категорія добросовісності відповідає всім переліченим вище ознакам цивільного процесуального обов'язку.

Я.Я. Мельник і М.Б. Мельник, добросовісність разом з добровільністю розглядають як необхідні умови, яка характеризують якість та своєчасність виконання цивільних процесуальних обов'язків. Вони, як правило, відображається через усвідомлення можливості та необхідності виконання цивільного процесуального обов'язку, в результаті чого виникає необхідність до активних чи пасивних дій, після чого настає юридичний факт. Тому можливо стверджувати, що добросовісність та добровільність як умови виконання побудовані на психолого-правовій основі в реалізації цивільних процесуальних обов'язків.

На думку цитованих авторів, добросовісне користування своїми процесуальними правами означає, що особа досягає захисту своїх прав, використовуючи процесуальні засоби за їх безпосереднім призначенням, що виражається у добросовісному виконанні свого обов'язку щодо використання процесуальних засобів за їх призначенням. І не тільки у цьому, а й у повазі до прав інших осіб.

Варто також звернути увагу на те, що добросовісність у цивільному процесуальному праві сприймається по-різному, однак у кінцевому результаті має спільну мету та наслідок, а саме – досягнення завдяки чітко встановленій законом поведінці необхідного та бажаного результату від реалізації обов'язку учасником цивільного процесу, тобто виконання як факт. Тому категорія добросовісності є передумовою реалізації цивільних процесуальних обов'язків. Одночасно відмітимо, що ця категорія притаманна й суду, де, суд (суддя) оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Отже, внутрішнє переконання включає шляхи дослідження доказів, які зумовлені послідовністю та алгоритмічним зв'язком необхідності вчинення (виконання) певних дій: «всебічний, повний, об'єктивний [15].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для деяких висновків щодо проблематики, яка аналізується. По-перше, добросовісність за своєю природою є неправовою категорією, для визначення змісту якої у такому сенсі необхідно звернення до інших понять і категорій етики та моралі. По-друге, категорія добросовісності традиційно використовується законодавцем для опису меж правомірної поведінки та, таким чином, визначення меж можливої реалізації цивільних процесуальних прав. По-третє, надання категорії добросовісності характеру юридичного обов'язку слід розглядати у контексті елементів нормативної та теоретичної конструкції зловживання процесуальними правами та механізму протидії їм.

В цілому варто підкреслити, що категорія добросовісності відіграє ключову роль у визначенні критеріїв за якими можна відмежувати правомірне активне використання права від зловживання ним. Для цивільного процесуального права і цивільного судочинства ця проблема є особливо актуальною, адже за своєю правовою природою цивільне судочинство покликане опосередковувати конфлікт сторін, їх змагання і протидію одна одній. Змагання і протидія в цивільному судочинстві – це норма, а не зловживання. Тому при дослідженні обраної теми центральним завданням є відшукання відповіді на питання про те, в яких випадках змагання і протидія переростають у зловживання правом.

Список використаних джерел:

1. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 136. 624.
2. Грель Я.В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. Новосибирск, 2006. С. 45, 46, 47. 207 с.
3. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 право за спеціальністю 081 право. Київ, 2020. С. 48, 49. 218 с.
4. Грель Я.В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе: Дис. ... канд. юрид. наук. Новосибирск, 2006. С. 45, 46, 47. 207 с.
5. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М.: Юрид. лит., 1982 С. 99, 100. 152 с.
6. Юдин А.В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве. СПб.: Издательский Дом С-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С-Петербур. гос. ун-та. 2005. С. 38. 360 с.

7. Ткачук А.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесу України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 право за спеціальністю 081 право. Київ, 2020. С. 3, 4, 37, 38, 39, 40, 41. 218 с.
8. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 140. 624.
9. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 141. 624.
10. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 142. 624.
11. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 146. 624.
12. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 146, 147. 624.
13. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: Монографія: за загальною редакцією д.ю.н., професора М. М. Ясинка. К.: Алерта.2014. С. 7. 373 с.
14. Юдин А.В. Гражданское процессуальное правонарушение и ответственность. СПб.: ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 154, 155. 624.
15. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: Монографія: за загальною редакцією д.ю.н., професора М.М. Ясинка. К.: Алерта.2014. С. 169, 170, 171, 172. 373 с.